

MONIKA HASANI

**RRETH TRAJTIMIT TË FOLJES NË GRAMATIKA E GJUHËS
SHQIPE PREJ JERONIM DE RADËS**

Kur kundrojmë paraqitjen e kategorive gramatikore dhe pjesëve të ndryshme të ligjëratës në gramatikën e De Radës shohim se ai kishte edhe një konceptim të vetin për sistemin gjuhësor të shqipes në përgjithësi dhe të arbërishtes së Italisë në veçanti.

Dihet se në fushën gjuhësore dy gjëra vërehen gjithmonë si të vështira: *të shkruash fjalorë dhe gramatika*. Por edhe pse ishte punë e vështirë dhe kërkonte përgatitje të gjerë dhe njohje të shqipes e të modeleve të hartimit të veprave të mirëfillta kodifikuese, Jeronim de Rada iu përvesh punës dhe shkroi e botoi në emër të birit, Zefit gramatikën me titull: “Grammatica della lingua albanese”, botuar në Firence në vitet 1870 dhe 1871.

Në të dyja pjesët e gramatikës së De Radës, vëmë re se fushës së morfologjisë autori i ka kushtuar vendin më të gjerë (80 faqe).

Autori trajton disa pjesë të ligjëratës, por kreu kushtuar foljes zë vendin qendror (rreth 30 faqe). Gjatë rrugës për të parë trajtimin që ai i bën foljes, veçorive dhe problematikave që dalin, kemi pasur si model krahasimi Gramatikën e Akademisë së Shkencave, botim i vitit 2002, e cila përbën padyshim veprën më të madhe e më të plotë ku paraqitet struktura gramatikore e shqipes standarde dhe si e tillë ajo mund të shërbejë edhe si bazë e mirë krahasuese dhe si udhërrëfyese e përfshirjes së dukurive të shqipes së shkruar që nuk përfshihen në standard, por janë pasuri e shqipes dhe duhen njohur.

Në faqen 75, kapitulli i dhjetë i pjesës së dytë të gramatikës, autori jep këtë përkufizim për foljen:

“Folja tregon gjendje, veprim apo dëshirë për të qenë”.

Më pas ai dallon dhe grupon foljet *kalimtare* dhe foljet *jokalimtare*, si dhe *të tjera forma pavetore*. Njeh si folje jokalimtare foljet që tregojnë gjendje dhe jep shembuj në gjuhën shqipe shoqëruar me italishten si më poshtë:

u jam – io sono (italisht); fiëë – dormo (italisht); dálj – esco (italisht), të tjera forma pavetore, më kaa xee – mi e di decoro (italisht).

Për foljet kalimtare dallon faktin se ato kanë kategorinë gramatikore të diatezës duke njohur:

diatezën veprorë = u ljerëñ – io abbandono (italisht) – braktis (shqip)

diatezën pësore = u jam ljerier – io sono abbandonato (italisht) – unë jam braktisur

Për gjuhën shqipe De Rada njeh tre forma të foljes të renditura si më poshtë:

Formën veprorë - ljaanj - lavo (italisht) - laj (shqip sot)

Formën e përafërt (ose si e njohim në formë vetvetore) - ljaghem - mi lavo (italisht) - lahem

Formën joveprorë - jam ljaar - sono lavato (italisht) - jam larë.

Për këtë formë ai mendon se është e njëjtë me atë të gjuhës italiane dhe nuk njeh kohë të thjeshta.

Në këtë pjesë të Gramatikës gjatë trajtimit që autori i bën foljes dallon *gjashtë kategori gramatikore* të saj: *kategorinë e numrit, kohës, vetës, mënyrës, kohës, diatezës.*

Numri

Duke folur për numrin autori shprehet: “*Përsa i përket numrit, është si gjuha latine që ka dy numra, numri njëjës dhe numrin shumës*”.

Ai njeh dy numra për foljet sikurse edhe për emrat (duke u përpjekur të sqarojë kushtëzimin e numrit të foljes nga emri, por pa dalluar karakterin sintaksor të kësaj kategorie gramatikore) dhe jep shembujt e mëposhtëm: Në njëjës: u dälj – io esco (italisht) / u laan – io lavo (italish). Në shumës: na dälj mi – noi usciamo (italisht) – ne dalim (shqip) / na ljâmi – noi laviamo (italisht) – ne lahem (shqip)

Vetat

Autori dallon se foljet kanë tre veta në numrin njëjës dhe tre në numrin shumës që u përgjigjen tre përemra vetor të numrit njëjës dhe shumës dhe jep shembuj përkatës për të dy numrat si më poshtë;

Njëjës: udälj io esco, (italisht) - dal (shqip) ti dljē, tu ecsi (italisht, (ti del) shqip aidëlj - lui esce (italisht) - ai del (shqip) shumës: na däljmi - noi - noi usciamo (italisht) - ne dalim (shqip), judljni - voi uscite (italisht) - ju dilni (shqip); atta däljē - loro escono (italisht) – ata dalin (shqip).

Kohët e foljes

Për përcaktimin e kohëve të foljes De Rada niset nga kuptimet gramatikore që ato shprehin. Autori nuk njeh lidhjen midis kohës kur kryhet veprimi i emërtuar nga folja dhe një çasti të caktuar, por jep këtë përkufizim të cunguar, ku dallon tri kohët themelore të foljes, të cilat gramatikisht dallohen nga prapashtesa që i bashkëngjitet temës përkatëse:

De Rada dallon kohët e foljeve të ndara sipas mënyrave:

1. Në mënyrën dëftore, ka tre kohë të thjeshta dhe pesë të përbëra
2. Mënyra urdhërore ka vetëm një kohë të thjeshtë
3. Mënyra lidhore ka dy kohë të thjeshta dhe dy të përbëra
4. Mënyra dëshirore dhe kushtore kanë një kohë të thjeshtë dhe një kohë të përbërë.

Sipas tij çdo folje në shqip në mënyrën dëftore ka tri kohë të thjeshta:

- *Të tashmen; ljaanj - lavo (italisht) - ljaghem - mi lavo - lahem (shqip sot)*
- *E pakryer - ljanja - lavava (italisht) - lante (në shqip sot) - forma veprorë*

ljagësha - mi lavave - lahesha(shqip sot) - forma mesatare (medio)

• *E kryer e thjeshtë* - ljaita - lavai (italisht) - lava unë (shqip sot) - Forma veprorë u ljata - mi lavai (italisht) - u lava (shqip sot) - forma mesatare (medio).

Autori njeh këto kohë të përbëra, të grupuara sipas mënyrave duke i paraqitur në të dyja format veprorë dhe joveprorë me shembujt përkatës, duke shpjeguar se për ndërtimin e kohëve të përbëra shqipja përdor foljen *kam* shoqëruar sipas tij me forma të diatezës veprorë ose me forma të mënyrës lidhore:

Kohët e përbëra:

De Rada i emërton sipas kuptimit që mendon se ato mbartin, duke i ndarë si më poshtë:

1- *E shkuara e pasigurisë* (për kohën e kryer)

câm ljaar - forse che ho lavat - (italisht) - Ndoshta kam larë

2- *Pohore e pasigurisë* (që i korrespondon formës së mbipërbërë të së kryerës)

cam passur ljaar - e avvenuto ch'io abbia lavat - (italisht)

U cam passur ljaar – E avvenuto ch io mi sia lavato (italisht)

3-) *E shkuar e paplotësuar* (*E kryer e tejshkuar*)

Patta ljaar - fui per lavare (italisht) - isha duke larë (shqip sot)

U patta ljaar - Fiu per lavarmi (italisht) - isha duke u larë (shqip sot)

4-) *Më se e kryer*

Chëshënja ljaar - aveva lavato (italisht) - Kishte larë (shqip sot)

U chëshënja ljaar - mi ero lavato (italisht) – Isha larë (shqip sot)

5-) *E ardhmja*

Cam të ljaanj - Ho da lavare (italisht) - Kam për të larë (shqip sot) do të laj

Cam të ljaghem - Ho da lavarmi (italisht) - Kam për t'u larë (shqip sot) do të lahem

Mënyra lidhore ka dy kohë të thjeshta:

E tashme: të ljanj - ch'io lavi (italisht) - të laj (shqip sot) - forma veprorë,

Të ljaghem - ch'io mi lavi (italisht) - të lahem (shqip sot) - forma joveprorë

E pakryer - të ljaa - ch'io lavassi (italisht) - të laja (shqip sot) - forma veprorë

Të ljagës

Mënyra lidhore ka dy kohë të përbëra:

E shkuara - p.sh.: Të cheem ljaar - Che io abbia lavato (italisht) - Që unë të kem larë (shqip)

T'u cheem ljaar - che io mi sia lavato (italisht) - Që unë të jem larë (shqip)

Më se e kryera

Të cheshia ljaar - Ch'io avessi lavato (italisht) – Që unë të kisha larë (Shqip)

T'u chishia ljaar - Ch'io mi fossi lavato (italisht) - Që unë të isha larë (shqip)

Mënyra dëshirore ka një kohë të thjeshtë:
koha e tashme - ljaisha - lafsha (shqip sot) – veprorë
U lafsha - u lafsha (shqip sot) - joveprorë

Mënyra dëshirore ka tre kohë:
E shkuara në të ardhshmen
Pasha ljaar - Paça larë (shqip sot)
U pasha ljaar - U paça larë (shqip sot)
Më se e kryer

Të cheshia passur ljaar - të kisha pas larë (shqip sot)
T'u cheshia passur ljaar - T'u kisha pas larë (shqip sot)
E ardhmja

Pasha me ljaar - che mi sia dato lavare (italisht) - Paça me larë (shqip sot)
Pasha me ljaar - che mi sia dato lavarmi (italisht) - Paça me u larë (shqip sot)

Mënyra urdhërore ka një kohë të thjeshtë.
Dallon përdorimin e mënyrës urdhërore vetëm në vetën e dytë
ljagch - laj (shqip sot), frijj - fryj (shqip sot), mirr - marr (shqip).
Krahas mënyrave të mësipërme ai njeh edhe mënyrën kushtore për të cilën shprehet se: “Mënyra kushtore formohet me “*ndë*”, si edhe në format e tjera dyshuese ose shpjeguese”.

Kategoria e mënyrës

De Rada njeh katër mënyra të foljeve në gjuhën shqipe duke bërë krahasim me gjuhën latine dhe me atë greke: mënyra urdhërore, mënyra dëftore, mënyra lidhore, mënyra dëshirore.

Mënyra dëftore tregon atë që ndodh; uljém – m’assido – ulem (shqip), fiēcē – dormo (italisht) – fle (shqip).

Mënyra lidhore bashkon fare (bëj) essere (jam) me folje që tregojnë lëvizje; dúa të véc – voglio che tu vada (italisht) – dua që ti të shkosh (shqip)

Mënyrës dëshirore i vendoset mbaresa që tregojnë dëshirë; fa -vša -ša. Mbaresat e mënyrës dëshirore janë, -sha, -shë, -të (dhe pas zanores edhe ftë, stë) -shim, -shit, -shin.

Mënyra urdhërore shpreh urdhër.

Disa folje për të shprehur mënyrat, shkallën e veprimit kur paraqiten vetëm në mënyrën urdhërore nuk shprehin afeksion. Tek ato që në vetën e dytë tregojnë thjesht temën të zbuluar, *në përgjithësi dalin në rrënjën e foljes*, për më tepër në rrënjët e foljeve me një rrokëshe. ez – va

Zgjedhimet

Zgjedhimit të foljeve autori i ka kushtuar një vend të gjerë. Ai nuk jep ndonjë përkufizim të veçantë, por shprehet se: *Foljet në gjuhën shqipe kalojnë në 5 zgjedhime sipas vendosjes që merr zanorja në temën foljore.*

Në zgjedhimin e parë klasifikohen foljet e shurdhëta që nuk ndryshojnë temë në asnjë kohë. Ato kanë fundoren “nj” dhe në të tashmen e mënyrës

dëftore taxinj – prometto (italisht) premtoj (shqip) veshinj - vesho (italisht) - vesh (shqip).

Në zgjedhimin e dytë klasifikohen foljet, zanoret e të cilave në temë, në të tashmen e dëftores sigmatike shurdhohen. *S-ja* fundore ndiqet gjithmonë nga e e theksuar: shés – vendo (italisht) – shes (shqip) chëesés – percuoto (italisht) – godas (shqip).

Në zgjedhimin e tretë bëjnë pjesë foljet tema e së cilave shurdhohet dy herë, por edhe tre tek zanoret bazë. Në të tashmen e mënyrës dëftore nuk merr rëndësi fundorja por tema finale, që mund të jetë me *l, lj, ch, geh, r, rhdrée* – ritorco (italisht) - spërdredh (shqip)

mbiel – semino (italisht) – mbjell (shqip)

Foljet e zgjedhimit të katërt janë të shurdhëta dy herë dhe në disa kohë kanë të shurdhët edhe zanoren e temës. Mbaresa në të tashmen e dëftores është s e paraprirë nga a e theksuar: ngas – nghët – camino (italisht) – ngas (shqip) vras – vrét – uçido (italisht) – vras (shqip)

Në foljet e zgjedhimit të pestë tema paraqitet nëpërmjet kohës së tashme të mënyrës dëftore. Klasifikohen foljet që mbarojnë me dy zanore:

ljëç – lascio (italisht) – lë (shqip)

shtie – getto (italisht) – hedh (shqip)

Autori jep paradigma të plota të zgjedhimeve fillimisht për foljet *kam* dhe *jam*, të cilat i vlerëson si folje që ndërtojnë forma të ndryshme foljore, kohët e përbëra, si edhe të rëndësishme nga pikëpamja e gjuhës. Nga sa më sipër mund të themi se duke parë Gramatikën e De Radës, vjeljet që kemi bërë nga poema “Këngët e Milosaos” si dhe pjesë të shkëputura nga revista “Flamuri i Arbrit” dallojmë se në arbërishten e De Radës, format foljore të zgjedhimit jovepror, në të gjitha mënyrat ndërtohen me anë të pjesëzës **u**, duke marrë pjesë edhe mbaresa vetore. Ndërkohë për formimin e kohëve të përbëra në zgjedhimin jovepror përdoret përgjithësisht folja *kam* (në vend të *jam*) + *pjesëza u*, por në raste të veçanta edhe folja *jam* + pjesëzën **u**. Për të treguar pasurinë gjuhësore të shqipes De Rada, ndikuar edhe nga italishtja e latinishtja, formon kohë të mbipërbëra, për të kryerën e dëftores, e cila ndërtohet me ndihmën e foljes *kam*. Folja *kam* përdoret si mjet morfologjik edhe për të ndërtuar kohën e ardhme. Në format e së ardhmes mbizotëron tipi *kam + lidhore*, por edhe forma *kam + paskajore* e dialektit gegë (*me ljar*). Për mënyrën dëshirore njeh krahas kohës së kryer edhe dy kohë të tjera të përbëra, duke përfshirë një të kryer të mbipërbërë dhe një kohë të ardhme, të cilat ndërtohen me ndihmën e foljes *kam + pjesoren e foljes, ose me paskajoren gegërisht*. Mënyrat kushtore dhe habitore, ende nuk janë kristalizuar, por kuptimet e tyre jepen semantikisht me mjete të tjera gjuhësore.

BIBLIOGRAFI

Gramatika e gjuhës shqipe I, Botim i ASH, Tiranë, 2002.

- De Rada J., *Gramatica della lingua albanese*, Firenze, Itali, 1871.
- Kastrati J., *Veprat gjuhësore të Jeronim de Radës*, “Studime Filologjike”, Nr. 4, Tiranë, 1964.
- LI E., *Veçori të strukturës morfologjike të shqipes në dritën e të folmeve arbëreshe*, "Le minoranze etniche e linguistiche". Atti del II Congresso Internazionale, I Volume, Palermo, 1989.
- Solano F., *Manuale di lingua albanese, Elementi di morfologia e sintassi-Cenni sui dialetti*, Corigliano Calabro, 1972.